

РОЗДІЛ I

Теорія, історія держави та права, філософія права

УДК 340.12:316.46.058.8

М. Яцишин, Н. Яцишин

Концепції та основні ідейні принципи соціального контролю

Розглядаються аспекти створення соціального механізму взаємодії суб'єктів громадянського суспільства з метою вирішення суспільно значущих завдань правопорядку, основою для розробки якого є соціальний контроль. Автори у соціальному контролі за станом суспільних відносин виділили три найважливіші напрямки, а саме ретроспективний, превентивний і прогнозуючий контроль. Ретроспективний соціальний контроль показує спектр раніше розглянутих проблем, механізм їх вирішення та досягнутий результат. Превентивний соціальний контроль сприяє виробленню у громадян стереотипів поведінки, заснованих на суспільно значущих соціальних нормах

Ключові слова: громадянські інститути, соціальні інститути, соціальний порядок, соціальний контроль.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне суспільство характеризується широким різноманіттям взаємодії організаційно-правової діяльності у суспільних відносинах. Постійна співпраця об'єктів соціуму викликана необхідністю забезпечення якісної життєдіяльності громадян. З даною метою суспільство розділилося на громадянські інститути, оскільки саме завдяки цьому механізму забезпечується соціальний порядок, інтеграція, стійкість і стабільність суспільства. Г. Спенсер зазначав, що розвиток регулятивної системи суспільства нерозривно поєднаний з розвитком соціальних інститутів. Він вважав, що соціальні інститути («інституції») є складниками каркасу соціуму і виникають у результаті процесу диференціації суспільства [1, с.573].

В наш час взаємодія суспільства відбувається в економічному, політичному та соціальному напрямках, де чи не найважливішим питанням є забезпечення правопорядку. Безумовно, контроль за громадським порядком законодавчо закріплений як функція силових структур, зокрема поліції. Однак на практиці зустрічаємо обмеженість можливостей співробітників органів забезпечення порядку щодо їх основних функцій. Цілком виправданим кроком в даній ситуації постає створення соціального механізму взаємодії суб'єктів громадянського суспільства з метою вирішення суспільно значущих завдань правопорядку та подальшого розвитку держави. Основою для розробки поданого соціального механізму є соціальний контроль.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Варто відзначити, що в літературі з теорії права переважають наукові праці загального порядку, наприклад, О. І. Рябка, Є. О. Цишковського, або роботи, в яких здійснюється спроба з'ясування сутності лише одного з різновидів соціального контролю, зокрема державного. Окремі аспекти теоретичних та методологічних питань встановлення контролю інститутів громадянського суспільства за державною владою торкалися в загальних працях С. С. Алексєєв, В. М. Горшенєв, Д. А. Керимов, О. Ф. Скакун, М. В. Цвік та ін.

Окремих формам державного контролю присвячені наукові роботи Т. П. Барабашова, В. Г. Бессарабова, В. Ю. Стрельцова, К. Л. Бугайчука, М. С. Кельмана, К. М. Рудого, Т. В. Корнякової, І. В. Панова та інших.

Громадському контролю у пенітенціарній сфері присвячене ґрунтовне наукове дослідження В. М. Пальченкової «Витоки та еволюція громадського контролю за пенітенціарною системою

України (ІХ – початок ХХІ ст.)», 2014 р.

Дослідження проблем сутності та правових аспектів контролю викладено в роботах таких науковців, як Л. В. Акопов, В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, В. П. Беляєв, Т. О. Коломоєць, П. С. Покатаєв, І. О. Сквірський. Вивченню теорії громадського контролю в Україні присвячені дослідження Л. П. Рогатіної, С. М. Кушніра, Т. В. Наливайко та ін.

Метою статті є розгляд основних концептуальних засад та теорій роботи соціального контролю як правової ідеї. Актуальність поданої теми сформована потребами суспільства і нерозривно пов'язана з функціонуванням держави, соціальних інститутів та формуванням особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Соціальний контроль – це засоби переконання, навіювання, приписів та заборон; система примусу (аж до застосування фізичного насилля); система способів виразу визнання, відзначення, нагород, завдяки яким поведінка підгруп та індивідів приводиться у відповідність прийнятним зразкам, цінностям [2, с. 298].

Соціальний контроль складається із соціальних норм, приписів щодо поведінки в суспільстві та санкцій – засобів заохочення й покарання, що стимулюють людей дотримуватись таких норм і приписів. Окрім цього, він передбачає внутрішній (самоконтроль), в основі якого лежать цінності, норми, ролеві очікування, звичаї, традиції, інтегровані в процесі соціалізації, та зовнішній, який базується на заохоченнях або обмеженнях та примусі, що становлять систему санкцій. Завдяки внутрішньому контролю людина самостійно узгоджує свою поведінку з існуючими нормами. Це відбувається, коли індивід у процесі соціалізації глибоко засвоює норми, а порушення таких породжує в нього відчуття провини, те, що часто називають «тортурами сумління».

Совість і є виявом внутрішнього контролю. Приблизно 70% соціального контролю здійснюється за рахунок внутрішнього контролю. Що більше розвинуто внутрішній контроль, то меншою є потреба в зовнішньому контролі.

Також передбачений зовнішній контроль, котрий здійснюється сукупністю інститутів і механізмів, що гарантують дотримання загальних норм і законів поведінки. Він поділяється на:

- формальний (інституціональний), заснований на постановах, законах, інструкціях державних інститутів: армії, поліції, служби безпеки, судів тощо;
- неформальний (внутрішньо-груповий), заснований на схваленні чи осуді з боку родичів, друзів, колег, а також з боку громадської думки.

Соціальний контроль виконує охоронну функцію, стабілізує суспільство, завдяки чому суспільство убезпечується від потенційних конфліктів. Будь-які вчинки чи дії, що відхиляються від соціальних норм і не збігаються із суспільними цінностями, називаються девіантною поведінкою. Відхилення можуть бути не лише негативними (наркоманія, психопатія), а й позитивними (прояви таланту, високі творчі досягнення). На кожну з цих груп (позитивні й негативні відхилення) припадає 10-15% населення, решта – це люди з «несуттєвими відхиленнями». Абсолютно законослухняних людей майже немає. Будь-яка поведінка, що не схвалюється громадською думкою, є девіантною, а оскільки діапазон її дуже великий, то соціологи користуються двома термінами: «девіантна» (така, що відхиляється від норми) та «делінквентна» (злочинна) поведінка. Групи населення, які більше ніж інші схильні до девіантної чи делінквентної поведінки, називаються групами ризику [3].

Головною умовою соціального розвитку, на думку соціологів, філософів та психологів, представляється свобода особистості, воля вибору поведінки та способу мислення. Ці ж фактори покладені в основу виховання людини як індивіда та гармонізації громадських відносин. Якісним результатом суспільного розвитку стає формування відповідальності особи до покладених на неї трудових та громадських прав і обов'язків, поваги до людей, колективу і соціуму в цілому. З даного приводу Е. В. Ілленко відзначає: «Хочете щоб людина стала особистістю? Тоді поставте її від самого початку, з дитинства, в такі взаємини з іншою людиною, всередині яких вона не тільки могла би, але й змушена була би стати особистістю. Зумійте організувати її взаємини з людьми так, щоб вона вмiла робити все те, що роблять вони...» [4, с. 358].

Згідно з зазначеною тезою, вплив на людину носить комплексний характер: правовий, соціально-психологічний, духовно-моральний та економічний, на основі якого побудовані соціальні норми та соціальний контроль. В процесі соціалізації та охоплення всього комплексу суспільних відносин індивід формує конкретні поведінкові акти, застосування яких залежить від оточення, побуту та місця особи у виробничій системі держави.

Залежно від якості громадського виховання формуються моральні позиції конкретних індивідів та цілих соціальних груп. З позиції права зустрічаються також певні розбіжності щодо

моральності діянь. Аморальні вчинки можуть бути цілком правомірними, а моральні – протиправними [5, с. 128]. Саме з цієї точки зору соціальний контроль представляється як цілком виправдана правова ідея, оскільки вносить порядок в систему соціальних зв'язків.

За характером здійснення соціального контролю варто виділяти такі різновиди:

– Суцільний і вибіркового. Соціальний контроль може бути неоднаковим у таких важливих характеристиках як інтенсивність, об'єкт, зміст поведінки, за якими треба наглядати. Суцільний соціальний контроль має постійний характер, спостереженню й оцінці піддається весь процес організаційно-трудова відносин і діяльності без виключення будь-яких його елементів, об'єктом уваги в однаковій мірі є всі індивіди і малі групи, які становлять трудову організацію.

За вибіркового контролю його функції відносно обмежені, вони поширюються тільки на найбільш важливі аспекти життєдіяльності. Наприклад, спостерігаються й оцінюються тільки кінцеві результати, найбільш відповідальні завдання і функції чи періоди їхнього здійснення, найбільш «болючі» точки у дисципліні, тільки певна (та, що викликає сумніви) частина персоналу тощо.

Суцільний чи вибіркового характер соціального контролю визначається багатьма чинниками – індивідуальними особливостями суб'єкта контролю, модою, традиціями в стилі керівництва, якістю і станом персоналу, об'єктивною специфікою підконтрольної поведінки (наприклад, специфікою праці та її організації) [6].

Інтенсивність усіх видів соціального контролю в трудовій організації не може бути постійною, більш-менш регулярно спостерігаються то розширення, то звуження соціально контрольних функцій, коливання між їх суцільним і вибіркового характером.

Соціальний контроль підпорядковується загальним законам активності. Будь-якій адміністративній структурі притаманний періодичний «відпочинок» від стомлюючої контрольної діяльності. Це явище поширюється і на взаємний контроль. Самі суб'єкти організаційно-трудова відносин не можуть бути завжди однаково уважними і вимогливими один до одного. Це стосується і самодисципліни, тому що навіть найбільш дисциплінована людина не здатна постійно підтримувати високий рівень контролю за власною поведінкою.

– Змістовний і формальний. Підставою для диференціації цих типів соціального контролю є та обставина, що будь-які системи відносин і діяльності мають свою форму і зміст. Поняття «змістовний» відображає глибину, серйозність, дієвість контролю, а поняття «формальний» – його поверховість, видимість, не принциповість.

У випадку формального контролю спостереженню й оцінці піддаються не змістовна якість організаційно-трудова відносин і діяльності (їхній зміст), а зовнішні ознаки, здатні створювати ефект правдоподібності, нормальності. Найбільш явні ознаки формального контролю в трудовій організації такі: перебування на робочому місці, а не дійсна участь у процесі роботи; зовнішня активність, а не дійсні результати; ретельність, а не якість виконання.

Формальний контроль стимулює так звану імітативну поведінку, коли людина як працівник не виконує своїх безпосередніх обов'язків, а імітує таке виконання; певними діями він лише відтворює зовнішні ознаки відносин і діяльності тією мірою, якою це задовольняє оточуючих і його самого. У процесі аналізу проблеми виявляється, що в організаційно-трудова сфері потенційно великі можливості імітації активності, сумлінності, принциповості, ретельності, обдуманості й інших складових дисципліни. Особливо поширений випадок імітативного поведінки – формалізм. Він виникає як внаслідок небажання, так і нездатності відповідати встановленим нормам поведінки, тобто може бути навмисним чи ненавмисним.

– Відкритий і прихований. Незважаючи на уявну простоту і конкретність, ці типи відображають досить складні явища в організаційно-трудова сфері. Вибір відкритої чи прихованої форми соціального контролю визначається станом поінформованості про соціоконтрольні функції тих, хто виявляється об'єктом цих функцій.

Можна окреслити кілька конкретних аспектів відкритого чи прихованого соціального контролю в трудових організаціях. Насамперед, характер контролю визначає спостереження за поведінкою працівника. Прихований контроль у трудових організаціях забезпечується спостереженням за допомогою технічних засобів, несподіваної появи формальних чи неформальних контролерів, збирання інформації через посередників.

Важливий аспект соціального контролю – визначеність вимог і санкцій. Наявність такої визначеності запобігає невідомості та несподіваності в соціальному контролі, що у свою чергу сприяє його відкритому характеру, підвищує соціальний комфорт у процесі трудової діяльності. Якщо працівник не поінформований про необхідність виконання встановлених вимог та санкції, що можуть бути застосовані до нього у випадку невиконання цих вимог, то йдеться про прихований характер

соціального контролю.

Ще один показник відкритого чи прихованого соціального контролю – це попередження порушень чи покарання за них. Якщо в трудовій організації домінує практика своєчасної реєстрації дій, що відхиляються від прийнятих норм, доброзичливе попереджувальне інформування про них і їхні наслідки, посильна допомога в нормалізації поведінки, то це свідчить про відкритість соціального контролю. У будь-якій трудовій організації постійним є і таке явище, як взаємний контроль, коли адміністрація контролює персонал, а персонал – адміністрацію [7].

Соціальний контроль являє собою комплекс процесів, покликаних забезпечити стійкість, згуртованість та об'єктивність в управлінні поведінкою соціальних груп, інститутів та індивідів. За допомогою соціального контролю створюється можливість фіксації ступеня відхилення різних поведінкових актів від встановлених суспільством норм. В подальшому це дає змогу розробити суспільно значущі заходи та реалізувати їх в громадянському суспільстві. Таким чином формується чітка ланка розвитку свідомого соціуму:

- Рациональна норма
- Індивідуальне розуміння потреби порядку
- Рівновага в правових діяннях
- Нормативність
- Колективне застосування раціональної норми
- Порядок

Однією із функцій соціального контролю є оцінка діянь індивідів при взаємодії з соціумом та репрезентація наслідків протиправного діяння. У сферу соціального контролю потрапляють не лише протиправні дії, що відхиляються від соціальних норм поведінки, а й аморальні наміри, мотиви та установки [8]. Бажаним наслідком роботи вказаної правової теорії стає формування совісної поведінки, почуття сорому за непристойні вчинки індивіда, почуття власної гідності. Тоді як правові імперативні норми спрямовані на формування страху суспільства перед покаранням.

Важливою ідеєю соціального контролю представляється спрямованість на недопущення суб'єкта до вчинення правопорушення. За мету поставлено сформулювати чіткий тип громадянина, котрий завдяки правильному вихованню та особистим переконанням не буде нехтувати соціальними нормами, і відповідно не стане правопорушником [9, с. 134].

Проблематичність ідеї соціального контролю пов'язана з загальними недоліками суспільства, або ж низьким моральним рівнем конкретного соціального інституту чи групи населення. Як наслідок під впливом оточення є високий ризик до формування потенційних правопорушників. Також чимало залежить і від місця конкретної особи в суспільстві, її соціального та матеріального стану. Якісний результат дії соціального контролю прямо пов'язаний зі ставленням та цілями владних структур. В залежності від концепцій закладених органами влади формуються і громадські погляди.

Принципи соціального контролю покликані сформулювати правомірну, моральну, активну життєву позицію індивіда в суспільстві. Засади вказаної теорії передбачають не лише контроль за дотриманням норм в суспільстві зі сторони громадськості, але й самоконтроль. Прояв поданого аспекту полягає в самостійному регулюванні своєї поведінки, мотивів та спонукань. Також передбачена самооцінка свого становища в суспільстві загалом та конкретній сфері діяльності суб'єкта.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що у соціальному контролі за станом суспільних відносин виділяємо три найважливіші напрямки, а саме ретроспективний, превентивний і прогнозуєчий контроль.

Ретроспективний соціальний контроль показує спектр раніше розглянутих проблем, механізм їх вирішення та досягнутий результат. Цей контроль стає основою для більш поглибленої оцінки результатів в протидії різним правопорушенням.

Превентивний соціальний контроль сприяє виробленню у громадян стереотипів поведінки, заснованих на суспільно значущих соціальних нормах, котрі в перспективі покликані допомагати членам соціуму, орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях, в них закріплюється морально-етичний і духовний досвід суспільного розвитку.

Джерела та література

1. Спенсер Г. // Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. – Т. 5: П-С. – С. 573.
2. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М., 1969. – С. 298.

3. Соціологія: підручник / За загальною ред. проф. В. П. Андрищенко, проф. М. І. Горлача. – Харків – Київ, 1998. – С. 107-110.
4. Ильенков Э. В. Что же такое личность? [Текст] / Э. В. Ильенков // С чего начинается личность. – М., 1984. – С. 328.
5. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: нормы и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М., 1982. – С. 128.
6. Шаповал М. Загальна соціологія: Вид. III / М. Шаповал. – К., 1996.
7. Соціологія: навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – С. 26-32.
8. Orlean A. La sociologie economique et la question de e' unite' sciences sociales [Text] / A. Orlean // L' Annee Sociologique «Histoire et methode de la sociologue economique». – P., 2005. – P. 147.
9. Стереотипы социальные. [Текст] // Филос. энцикл. – Т. 5. – М., 1970. – С. 134.

Яцишин М., Яцишин Н. Концепции и основные идейные принципы социального контроля. В статье проанализированы аспекты создания социального механизма взаимодействия субъектов гражданского общества с целью решения общественно значимых задач правопорядка, основой для разработки которого является социальный контроль. В социальном контроле за состоянием общественных отношений выделены три важнейшие направления, а именно ретроспективный, превентивный и прогнозирующий контроль. Ретроспективный социальный контроль показывает спектр ранее рассматриваемых проблем, механизм их решения и достигнутый результат. Этот контроль становится основой для более углубленной оценки результатов в противодействии различным правонарушениям. Превентивный социальный контроль способствует выработке у граждан стереотипов поведения, основанных на общественно значимых социальных нормах, которые в перспективе призваны помогать членам социума ориентироваться в различных жизненных ситуациях, в них закрепляется морально-этический и духовный опыт общественного развития.

Ключевые слова: гражданские институты, социальные институты, социальный порядок, социальный контроль.

Yatsyshyn M., Yatsyshyn N. Social Control: Concepts and Basic Ideological Principles. The article analyzes the aspects of creating a social mechanism of interaction between the civil society subjects to solve socially significant problems of the rule of law. Social control model is the basis for this mechanism development and improvement. In terms of the public relations social control, the study has identified the three most important fields of it: retrospective, preventive, and prognostic control. Retrospective social control shows the range of previously considered problems, the mechanism of their solution, and the results achieved. This control becomes the basis for a more detailed assessment of the results in combating various offenses. Preventive social control contributes to the development of social behavior stereotypes based on the socially significant social norms, which in the long run, are supposed to help members of a society orientate in different life situations and thus enshrine the moral, ethical, and spiritual experience of social development.

Key words: civil institutions, social institutions, social order, social control.